

KUR'ÂN'DA GEÇEN "ZAKKUM AĞACI" ÜZERİNE BİR LİTERATÜR İNCELEMESİ

Doç.Dr Yunus Emre GÖRDÜK*

Atıf@ Gördük, Y.E. (2017), Kur'ân'da Geçen "Zakkum Ağacı" Üzerine Bir
Literatür İncelemesi, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 37, s.
57 - 86.

Öz

Kur'ân'da cehennem tasvirleri yapılırken bahsedilen unsurlardan biri de "zakkum ağacı"dır. Söz konusu tasvirler göre cehennem ehli, kökünün cehennem ateşinin dibinde olduğu belirtilen bu ağaçtan yiyecekler; üzerine de susamış develer misali kaynar su içeceklerdir. Karınlarında erimiş maden gibi kaynayacak olan karışımla ne açlıkları ne de susuzlukları giderilmiş olacaktır. Söz konusu zakkum-kaynar su döngüsü bu şekilde sürüp gidecektir. Bu makale, zakkum ağacı özelinde yapılmış bir literatür incelemesini içermektedir. Yapılan incelemede, tefsir geleneğinin vazgeçilmez unsurunun rivâyetler olduğu bir defa daha görülmüştür. Bununla birlikte aklî yorumların; kelâmî, sûfî, sembolik, bilimsel yönelişlerin konuya zenginlik kattığı söylenmelidir. Sonuç itibarıyla Kur'ân'ın müteşâbih unsurlarından biri olan zakkumun ağaç olduğu malum ancak nasıl bir ağaç olduğu bizim için meçhuldür. Maalesef insana özgü aşırılıklar her konuda olduğu gibi bu konuda da kendini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, zakkum ağacı, cehennem, tasvir, rivâyet.

A literature Examination on "Zaqqum Tree" in The Qur'an

Abstract

One of the elements of the hell in the Qur'an is the "zaqqum tree" drawing attention in Quranic hell descriptions. According to those descriptions, the people of hell eat from this tree rooted in the bottom of hell then drinks boiling water like thirsty camel drinks. This mixture will boil like molten metal in their abdomen but their hunger or thirst will not come to an end. The mentioned zaqqum-boiling water cycle will continue in this way. This article contains a literature review made specifically for the zaqqum tree. It is seen once more

* Balıkesir Üni.Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, yunusemre.gorduk@gmail.com

that the indispensable tradition of tafseer (commentary) is the narratives. On the other hand, It should be said that the interpretations made in terms of kalam, sufism, and science are enriching the subject. As a result, zaqqum is one of mutashabihs of the Qur'an and it is known to us zaqqum is a tree in the hell, but we do not know the nature of this tree. Unfortunately, human-specific excesses, as everything shows itself in this regard.

Keywords: Qur'an, zaqqum tree, hell, description, narrative.

Giriş

Kur'ân'da geçen bazı kelimeler ve kavramlar öteden beri muhatapların dikkatini daha fazla çekmiştir. Özellikle günlük hayatımızda belli bir karşılığı olan kelimelerin Kur'ân'ın söz dizgesi içinde ne anlama geldiğinin daha çok merak edildiği görülmektedir. Bunlardan biri de âhîret ahvalinden bahseden bazı âyetlerde yer alan ve bir ağaç ismi olarak anılan "zakkum" kelimesidir. Kur'ân'da bahsi geçen zakkumun, aynı adla anılan dünya bitkisiyle bir ilgisinin olup olmadığı ilk akla gelen sorulardan biridir. Zira Latince adı "Nerium Oleander" olan bitki günümüz Türkçesinde "zakkum" adıyla anılmakta ve bu ismin, dilimize Arapçadan geçmiş bir kelime olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in üç farklı yerinde üç defa zikredilen "zakkum"¹, cehennem ehlini ta'zib etmek için, kendilerine orada yedirilecek bir ağacı ifade eder. Dördüncü bir âyette ise tasrih edilmeden zakkum ağacına yapılan bir atfın olduğu nakledilmektedir.² Söz konusu âyetlerin hepsi Mekke döneminde nâzil olan sûrelerdedir.

Kur'ân'ın nüzûl tertibine dâir elimize ulaşan verilere göre³ zakkumdan ilk Vâkıa Sûresi'nde bahsedilmiştir. Sûrenin ilgili âyetlerinde cehennem ehli olan kâfirlerin orada zakkum ağacından yiyerek karınlarını dolduracakları, üzerine de susamış develerin suya hücum ettiği gibi kaynar suya koşup ondan içecekleri, kâfirlere uygun ağırlanma/ikrâmın ancak bu olduğu anlatılmaktadır.⁴ İsrâ Sûresi 60. âyette zakkum kelimesi sarîhen zikredilmemekte ancak ona yapıldığı belirtilen bir atıfla lanetlenmiş ağacın

¹ Sâffat, 37/62; Duhân, 44/43; Vâkıa, 56/52.

² İsrâ, 17/60.

³ Sûrelerin nüzûl tertibi için bkz. Celâluddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Hey'etü'l-Misriyyetü li'l-Âmme, Kâhire, 1974, I, 96-98; Mer'î b. Yûsuf el-Makdisî, *Kalâidu'l-Mercân*, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kuveyt trz., s. 227-231.

⁴ Vâkıa, 56/51-56: " ثُمَّ إِنَّكُمْ أَيْهَا الضَّالُّونَ الْمُكْذِبُونَ (51) لَا تَكُلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ (52) فَمَا تُلُونَ مِنْهَا (56) Sonra siz; ey sapkın ve yalanlayıcılar gürûhu (kâfirler)! Muhakkak ki (cehennemde) bir ağaçtan, zakkumdan yiyecek kimselersiniz. Öyle ki karınlarınızı onunla dolduracaksınız. Üzerine de o kaynar sudan içeceksiniz. Hem de susamış develerin suya saldırdığı gibi içeceksiniz. İşte hesap ve ceza gününde onların ziyafeti (ağırlanışı, ikrâmı) bu şekildedir."

insanlar için bir sınama vesilesi olduğundan söz edilmektedir.¹ Sâffat Sûresi'nde cennet ehlinin nasıl ağırlanacağından bahsedildikten sonra tabi tutulacakları “ağırlanma/ikrâm” tekrar vurgulanmakta; daha önce nâzil olan İsrâ Sûresi'nde imtihan vesilesi olduğu zikredilen ağacın zakkum olduğundan, onun gerçekten de cehennemde yetişeceğinden, tomurcuklarının şeklinden ve midesi onunla dolan kimselerin üzerine bir de kaynar su karışımı bir meşrubat içeceklerinden bahsedilmektedir.² Kronolojik olarak zakkumdan bahseden son âyetler ise Duhân Sûresi'nde yer almaktadır.³ Bu âyetlerde zakkumun çok günahkâr/fâcirlerin yemeği olduğu teyit edilirken onun, “karınlarda kaynar su gibi fokurdayacak erimiş maden misali” olduğu şeklinde bir tasvir yapılmaktadır. Zakkumun, bahsi geçen üç yerde de kaynar suyla beraber zikredilmiş olduğu dikkat çekicidir.

En meşhur hadîs kaynaklarında zakkumla ilgili birkaç hadîsin geçtiği ve bunların İbn Abbas (ö.68/687) kanalıyla nakledildiği görülmektedir. Mücâhid'in (ö.103/721) ondan yaptığı bir rivâyette Hz. Peygamber (s.a.s.) Âl-i İmrân Sûresi 102. âyeti⁴ okuduktan sonra, “Şâyet zakkumdan bir katre yeryüzüne damlatılmış olsaydı, bütün dünya ehlinin hayatını zehir ederdi (yiyceklerini acılaştırırdı). Peki zakkumdan başka bir yiyeceği olmayan

¹ İsrâ, 17/60: “ وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ ۗ فِي الْقُرْآنِ وَنُحُوتُهُمْ فَمَا يَرِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا *Hani biz sana, 'Şüphesiz Rabbin insanları çepeçevre kuşatmıştır' demiştik, hatırla! Sana gösterdiğimiz o rüyayı (temâşâyı) ve Kur'an'da lânetlenen ağacı ancak insanlar için bir sınama vesilesi kıldık. Biz onları korkutup uyarıyoruz ancak bu (uyarı) onların azgınlığını ziyadeleştirip büyütmekten başka bir fayda sağlamıyor.*”

² Sâffat, 37/62-68: “ أُولَٰئِكَ خَيْرٌ نُزُلًا أَمْ شَجَرَةُ الزُّقُومِ (62) إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ (63) إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ (64) طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ (65) فَإِنَّهُمْ لَكَالُونَ مِنْهَا فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ (66) ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَخِرَاطُ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ فَهُمْ فِيهَا يَصْتَبِحُونَ (67) ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَخِرَاطُ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ فَهُمْ فِيهَا يَصْتَبِحُونَ (68) *Böyle bir ağırlanma (ikram) mı hayırlı yoksa zakkum ağacı mı? Muhakkak ki biz onu zalimler için bir imtihan vesilesi kıldık. Şüphesiz ki o (ağaç), çalgın ateşin dibinde çıkacaktır. Tomurcukları da sanki şeytanların başları gibidir. Onlar (cehennem ehli) ondan yiyecekler ve onunla karınlarını dolduracaklardır. Sonra (zakkumun üzerine) onlar için kaynar su karışımı bir içecek vardır. Daha sonra dönüşleri de şüphesiz ki cehennemdedir.*”

³ Duhân, 44/43-47: “ إِنَّ شَجَرَةَ الزُّقُومِ (43) طَعَامُ الْأَثِيمِ (44) كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ (45) كَغَلْيِ الْحَمِيمِ (46) خُذُوهُ فَاعْتَلُوهُ إِلَىٰ سَوَاءِ الْجَحِيمِ (47) *Doğrusu zakkum ağacı, günaha düşkün olan fâcirin yemeğidir. (O) sıcak suyun kaynadığı gibi karınlarda fokurdayacak olan erimiş maden misalidir. (Allah zebanilere:) 'Onu (fâciri) yakalayın da sürükleyerek cehennem ta ortasına götürün' (buyurur).*”

⁴ “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ” *Ey iman edenler! Allah'tan gerektiği gibi (hakkıyla) korkun ve ancak Müslümanlar olarak ölün.*”

kimselerin hali nice olur?" buyurmuştur.¹ İkrime'nin (ö. 105/723) verdiği bir haberde İsrâ Sûresi 60. âyette geçen (الشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ) lanetlenmiş ağacın²; yine Mücâhid'in bir rivâyetinde ise Müzzemmil Sûresi 13. âyette yer alan "وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ"³ ifadesinin zakkum ağacı (شَجَرَةُ الزُّقُومِ) olduğu bildirilmiştir.⁴ Keza İkrime'nin İbn Abbas'a istinâden yaptığı diğer bir nakle göre Ebû Cehil, "Muhammed bizi zakkum ağacıyla mı korkutuyor? Hemen hurma ve kaymak getirin ve zakkum yapın!"⁵ diyerek Arapların yaptığı zakkum adındaki bir tür tatlıyı kastetmiş ve istihzâ etmiştir. Lügat bilginlerinin zakkumla ilgili açıklamalarında bu bilgiye daha detaylı yer verildiği görülmektedir:

Zakkum bir cehennem ağacıdır.⁶ Zakkum kelimesinin kökü olan "زَقَمٌ" yemek, lokma halinde yutmak demektir.⁷ Yani "التَّرَقُّمُ", "التَّلَقُّمُ" anlamındadır.⁸ Fiil sigasında, bir kişinin aşırı derecede süt içtiğini belirtmek için de "تَرَقَّمَ فُلَانٌ" şeklinde kullanılmaktadır.⁹ Öldüren, zehirli her türlü yiyeceğe "zakkum" denmiştir. "الزَّقِيمَةُ", bulaşıcı hastalık anlamındadır. Ayrıca "ل" harfi

¹ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1989, VII, 52 (Hadîs no: 34144); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001, IV, 467 (Hadîs no: 2735); V, 236 (Hadîs no: 3136); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn Mâce er-Rebeî el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut, trz., "Zühd", 37 (Hadîs no: 4325); Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh (Sünenü Tirmizî)*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998, "Sıfatu Cehennem", 4 (Hadîs no: 2585); "Tefsîru'l-Kur'ân", 18 (Hadîs no: 3134); el-İmam Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2001, "Tefsîr/Sûretü Âl-i İmrân", 9 (Hadîs no: 11004); İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1988, XVI, 511 (Hadîs no: 7470).

² Bkz. Ebû Abdillâh İsmail b. İbrahim el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut, 2002, "Menâkıb", 42 (Hadîs no: 3888); "Tefsîru'l-Kur'ân/Sûretü Benî İsrâîl", 9 (Hadîs no: 4716); "Kader", 10 (Hadîs no: 6613); Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, "Tefsîr/Sûretü'l-İsrâ", 5 (Hadîs no: 11227, 11228).

³ "وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَدَابًا أَلِيمًا" : *Boğazda düğümleli kalan eziyet edici bir yemek ve elem verici bir azap vardır.*

⁴ el-Hâkim en-Neysabûrî, *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, IV, 636 (Hadîs no: 8757).

⁵ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 476-477 (Hadîs no: 3546); Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, "Tefsîr/Sûretü'd-Duhân", 2 (Hadîs no: 11420); Ebû Ya'lâ, *Müsnedu Ebî Ya'lâ*, Dımaşk, 1984, V, 108 (Hadîs no: 2720).

⁶ ez-Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtaza, *Tâcu'l-Arûs*, Dâru'l-Hidâye, trz., XXXII, 319.

⁷ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, trz., V, 94.

⁸ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Lugati ve Sihâhi'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm İ'l-Melâyin, Beyrut, 1987, V, 1943.

⁹ Ebû Mansur el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğâ*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2001, VIII, 332; el-Cevherî, *es-Sihâh*, V, 1943; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğâ*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979, III, 16.

ziyadesiyle “الزُّقُوم” ise “الْحُلُقُوم” (boğaz, gırtlak) demektir.¹ Bazı rivâyetlere göre zakkumdan bahseden âyetler nâzil olduğu zaman Kureyşliler bu kelimeyi bilmiyorlardı. Ebû Cehil, “*Bu bizim bölgemizde yetişen bir ağaçtır! Sizden zakkumun ne olduğunu bilen kimse var mı?*” diye sormuş ve bunun üzerine İfrîkiye’den² gelen bir adam “الزُّقُوم” kelimesinin onların lügatinde “hurma ve kaymak” anlamında olduğunu söylemiştir. Bunu duyan Ebû Cehil, “*Ey cariyeye! O halde hurma ve kaymak getirin de zakkum yapalım*” demiş; yapıp yendikten sonra da hep beraber “*Muhammed âhirette bizi bununla mı korkutuyor?*” diyerek dalga geçmişlerdir.³ Buna göre “الزُّقُوم” masdarı, zakkum adı verilen tatlıyı yemek anlamına da gelmektedir.⁴

Klasik Arap Dili lügatlerinde, dünya bitkilerinden olan bir bitkiyi ifade eden zakkum; “*küçük yapraklı, dikensiz, kötü kokulu, acı, gövdesi çok boğumlu, damarları oldukça ince, küçük beyaz çiçekleri olan, arıların özünü topladığı, yapraklarının baş kısımları hakikaten çirkin, çalı türü bir bitkidir.*”⁵ şeklinde tarif edilmektedir. Günümüz Türkçesinde “zakkum” adıyla anılan; “ağı ağacı”⁶, “ağı çiçeği”, “kan ağacı”, “zıkkım ağacı” diye de bilinen bitki ise Latince adı “*Nerium Oleander*” olan nebattır. İlgili çalışmalar, söz konusu bitkinin Arap dili kaynaklarında tarif edilen bitkiyle benzer yönlerinin bulunduğunu göstermektedir.⁷

Konuya giriş sadedinde yer verilen bu malumatla şimdilik iktifâ ederek tefsir literatüründe zakkumla ilgili âyetlerin nasıl ele alındığını inceleyelim.

Tefsir Literatüründe “Zakkum”

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1992, XII, 269; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXII, 320.

² İfrîkiye: Orta çağda Arapların, Mağrib’in doğusuna yani bugünkü Tunus ve civarına verdikleri isim. Bkz. Özkuyumcu, Nâdir, “İfrîkiye” *DİA*, XXI, 515-516.

³ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, V, 94; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, VIII, 333; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 268; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXII, 319-320.

⁴ el-Cevherî, *es-Sihâh*, V, 1942

⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 269; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXII, 320.

⁶ Burak Telli, “Kenzü’s-Sihhati’l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmanîyye’de Bitki Adları”, *Kesit Akademi Dergisi*, yıl: 1, sy. 1, s. 107.

⁷ *Nerium oleander*: Akdeniz bölge ülkeleri ve Türkiye’de, sulak yerlerde yabancı olarak, bazen de süs bitkisi olarak yetişen bitki. Pembe çiçekli, kışın yapraklarını dökmeyen bir ağaççıktır. 10-15 cm. uzunlukta ve 2-3 cm. genişliğinde mızrak biçiminde, derimsi, üst yüzü koyu, alt yüzü açık renkte yaprakları vardır. Kokusuzdur ve keskin bir tadı vardır. Bazı hastalıklarda kullanılan bu bitki, tıbbî miktarın üzerine çıkıldığı zaman ağır zehirlenmelere yol açan tehlikeli bir drogdur ve bütünüyle zehirlidir. Bkz. Turhan Baytop, *Türkiye’de Bitkiler İle Tedavi*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 1999, s. 365-366.

Kaydedilecek bilgilerin derli toplu bir şekilde ele alınabilmesi için ilgili âyetler belirli bir tasnif çerçevesinde tahlil edilecektir. Bu bakımdan ilk olarak rivâyet ağırlıklı meşhur tefsirleri gözden geçirerek başlamak yerinde olacaktır. Söz konusu tefsirler ayrı ayrı ele alınmayacak, ilgili muhteva genel bir bakışla özetlenecektir.

1) Rivâyet Ağırlıklı Tefsirlerde "Zakkum"

Kronolojik olarak zakkum ağacından ilk Vâkıa Sûresi'nde bahsedilmiştir. Allah, sapkın ve yalanlayıcılar güruhu olan kâfirlerin cehennemde zakkumdan yiyerek karınlarını onunla dolduracaklarını, üzerine de tıpkı susamış develerin suya koşma refleksiyle kaynar bir karışımı içeceklerini haber vermiştir. Âyette yer alan "الْهِيم"¹ kelimesi, İbn Abbas, İkrime, Dahhâk (ö.105/723) gibi isimlerden mervî haberlere göre aşırı susuz deve veya çokça içtiği halde, yakalandığı hastalıktan dolayı bir türlü suya kanamayarak en sonunda helâk olan deve anlamındadır. Diğer bir anlamı ise kumdur. Buna göre ise cehennem ehli zakkumun üzerine, çaresizlikten, güneşte kavrulmuş kumun suyu derhal içine çekmesi gibi kaynar karışımdan içecektir. İşte hesap ve ceza gününde, onlara sunulacak sofraya bu şekildedir.²

İsrâ Sûresi 60. âyette yer alan "الشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ" ifadesiyle kastedilen, İbn Abbas, Mesrûk, Hasan'ül-Basrî (ö.110/728), İkrime, Mücâhid, Said b. Cübeyr gibi birçok tefsir bilgininin ittifakıyla zakkum ağacıdır.³ Âyette belirtildiği ve çalışmanın girişinde kısmen değindiğimiz gibi bu lanetlenmiş cehennem ağacı "fitne" (sınama, imtihan) vesilesidir. Çünkü zakkumdan bahseden ilk âyetler nâzil olunca başta Ebû Cehil olmak üzere Kureyş müşrikleri, cehennem ateşinde herhangi bir ağacın yetişmeyeceğini, ateşin ağacı kavurup yok edeceğini, bunun Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bir kuruntusundan ibaret olduğunu, kendi bildikleri zakkumun hurma ve

¹ Vâkıa, 56/55.

² Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000, XXIII, 134-136; Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm*, yy., trz., III, 395; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Begâvî, *Me'âlimu't-Tenzil fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998, V, 16; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dimaşkı, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru't-Taybe, Riyad, 1999, VII, 538; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VI, 42.

³ Mücâhid b. Cebr et-Tâbî, *Tefsîru Mücâhid*, Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, Mısır 1989, s. 438; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s. 146; Abdürrezzak es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzak*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, II, 303; İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1978, s. 258; Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân*, XVII, 484-487; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan, 1998, VII, 2335; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, III, 109, 141; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, V, 308.

kaymaktan ibaret olduğunu söylemiş ve alay etmişlerdi.¹ Hz. Peygamber'in (s.a.s.) İsrâ ve Miraç olayının ardından cennet ve cehennemi, dolayısıyla kâfirler için hazırlanmış zakkum ağacını gördüğünü Kureyş müşriklerine haber verdiği zaman başta Ebû Cehil olmak üzere hep beraber istihzâ ettikleri de nakledilen haberler arasındadır.²

Mücâhid'den nakledilen bir habere göre İsrâ Sûresi 60. âyetin sonundaki "فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا" ifadesiyle, emsalleriyle birlikte husûsen Ebû Cehil kastedilmektedir.³ Zira onları korkutmak için Allah'ın yaptığı beyan ancak onların yalanlamasını ve azgınlığını büyütüp arttırmıştır.⁴ Onların, cehennem ateşinde ağaç olamaz diye taaccüp etmeleri üzerine, Sâffat Sûresi'nin " إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ (63) إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ (64) طَلْعُهَا كَأَنَّهُ (65) رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ " âyetleri⁵ nazil olmuştur. Allah bu âyetlerle o ağacı cehennemde yarattığını ve müstahak olan kullarına onunla azap edeceğini net bir şekilde beyan etmiş,⁶ ayrıca onun zalimler için bir fitne/sinama olduğunu da tekrar vurgulamıştır. Beğavî (ö.516/1122), Arapların kerih görerek yemek zorunda kalınan şey için "تَرَقَّمَ الطَّعَامَ" ifadesini kullandıklarını, cehennem ehlinin iğrenerek yiyeceği "zakkum"un da cehennemde yetişen zakkum ağacının meyveleri olduğunu kaydeder.⁷

Yukarıda kaydedilen Sâffât Sûresi 65. âyette zakkum ağacının tomurcukları, şeytanların başlarına benzetilmektedir. Bu teşbihle o ağacın çirkinliği kastedilmiştir.⁸ İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/922) bu âyetleri tefsir ederken sorulması mümkün bir soruyu kendi sorar ve cevabını verir. Teşbih kaidesine göre, başka bir şeye benzetilen (المُتَمَثِّل) ile onun benzetildiği şeyin (المُتَمَثَّل لَهُ) her ikisinin veya en azından birinin muhataplar tarafından bilinmesi

¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 2001, II, 539; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XVII, 486; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VII, 2336; X, 3216; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, II, 318; Ebû İshak es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 2002, VI, 111-112; VIII, 146; Ebû'l-Hasan el-Vâhidî, *el-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kalem/Dâru'ş-Şâmiye, Dimaşk/Beyrut, 1993, I, 639; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, III, 141; İbn 'Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, IV, 475; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 28; VII, 20; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trz., V, 215, 310; VII, 95.

² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 92.

³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VII, 2336.

⁴ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 142.

⁵ Sâffat, 37/63-65: "Muhakkak ki biz onu zalimler için bir imtihan vesilesi kıldık. Şüphesiz ki o (ağaç), çalın ateşin dibinde çıkacaktır. Tomurcukları da sanki şeytanların başları gibidir."

⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XVII, 486.

⁷ el-Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, IV, 39.

⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXI, 53.

gerekmektedir. Bu âyetlere muhatap olan müşrikler ise ne cehennemde yetişen zakkum ağacını ne de şeytanların başlarını görmüşlerdir. İki unsur hakkında da bilgi sahibi değildirlir. O halde bu benzetmenin anlamı nedir? Verilecek cevap Taberî'ye göre şöyledir:

Allah önce zakkumu “شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ”¹ âyetiyle vasfedip onun ne olduğunu muhataplara bildirmişdir. Zakkum ağacının tomurcuklarının şeytanların başlarına benzetilmesinde birinci ihtimal, aşırı kötü bir insana “şeytan gibi” denilmesi kabilinden, âyete muhatap olan Arapların da kendi aralarında kötü şeyler için “رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ” ifadesini kullanıyor olduklarıdır. Yani Allah, onların yabancı olmadığı bir teşbih yapmıştır. İkinci ihtimal, Araplar tarafından bilinen ve “شَيْطَانٌ” adıyla anılan çok çirkin görünüşlü bir yılan türüne yapılmış olan benzetmedir. Üçüncü ihtimal de yine Araplar tarafından bilinen ve “رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ” denilen kabîh bitkiye yapılan teşbihtir.² Bunun, semaya doğru dikilen “شُعُورُ الشَّيَاطِينِ / şeytanların saç kılları” anlamında olduğu³ ayrıca hakikaten şeytanların başları anlamında olduğu da söylenmiştir.⁴ El-Kâdî Ebû Muhammed'den naklen, zakkumun çöle mücavir kurak topraklarda yetişen çok acı ve zehirli bir ağaç olduğu, salgıladığı bir tür sütle temas eden kimsenin cildinde kabarmaların olduğu ve ekseriyetle ölümlü neticelendiği kaydedilmiştir.⁵

Sâffât Sûresi 65.âyeti takip eden âyetlerde, cehennem ehlinin, karınlarını zakkumla dolduracaklarından ve onun üzerine kaynar bir içeceklerle cezalandırılacaklarından bahsedilir. “ثُمَّ إِنَّ هُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ”⁶ âyetindeki “شَوْبٌ” İbn Abbas, Katâde (117/735), Süddî (ö. 127/745) gibi zatlardan gelen haberlere göre “karışım” demektir. Yani onların içecekleri kaynar su karışımı, yakıcı bir meşrubattır.⁷ Bunun, içilen kaynar su ile yenilen zakkumun birleşiminden oluşan karışım anlamına geldiği de söylenmiştir.⁸

¹ Sâffat, 37/64: “Şüphesiz ki o (ağaç), çılgın ateşin dibinde çıkacaktır.”

² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXI, 53-54. Ayrıca bkz. Mekki b. Ebî Talib, *el-Hidâye ilâ Bulûğ'i'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi*, Câmiatu's-Şârika, 2008, IX, 6113-6114; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 143; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan*, VIII, 146; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, IV, 33; İbn 'Atiyye, *el-Muharrer*, IV, 475-476.

³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, X, 3216; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VI, 96.

⁴ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 143.

⁵ İbn 'Atiyye, *el-Muharrer*, IV, 475.

⁶ Sâffat, 37/67: “Sonra (zakkumun üzerine) onlar için kaynar su karışımı bir içecek vardır.”

⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXI, 55. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, X, 3217; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 143; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan*, VIII, 146; el-Vâhidî, *el-Vecîz*, I, 910.

⁸ Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, IV, 33.

İbn Zeyd bunun, cehennem ehlinin gözyaşları ile vücutlarından çıkan cerahatli irin ve kanın kavurucu sıcaklıktaki bir karışımı olduğu görüşündedir, “حَمِيمٌ” ise sıcaklığın en yüksek derecesiyle kaynayan su anlamındadır.¹

Duhân Sûresi’nde ise cehennemde yetişen zakkum ağacının cehennem ehline mahsus bir yiyecek olduğu belirtilmektedir. “طَعَامُ الْأَثِيمِ”², kâfirlerin ve fâcirlerin yiyeceği anlamındadır “الْأَثِيمِ” ile kastedilen, umûmen bütün kâfirler, husûsen de Ebû Cehil’dir. Bu kelimeyi bilmediği için “طعام” şeklinde okuyan bir adama Ebu’d-Derdâ “طعام الفاجر” şeklinde kıraat etmesini söylemiştir.³ İlk dönem bilginleri tarafından bunun İbn Mes’ûd kıraati olduğu belirtilmektedir.⁴ Taberî, “كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ”⁵ âyetinin izahında, zakkumun meyvelerinin cehennem ehline yemek kılındığını, onların karnında erimiş kurşun, gümüş veya sair madenler gibi eriyeceğini, sıcaklığın son sınırına, ateşin siyahlık derecesine varacağını belirtir.⁶ İbn Abbas’tan rivâyetle “المُهْل” ifadesinin, erimiş gümüş, yağın dibine çöken tortu veya bu tortu gibi galiz bir su olduğu nakledilmiştir.⁷ Keza İbn Mes’ûd’a istinâden, cehennem ehlinin içeceği olan “المُهْل”e dünyada en çok benzeyen şeyin erimiş altın ve gümüş olduğu, ondan daha kavurucu bir şeyin olmadığı rivâyet edilmiştir.⁸ Bu karışım cehennem ehlinin karınlarında, kaynar suyun fokurdaması gibi kaynayacaktır; “كَغَلِي الْحَمِيمِ”⁹ âyetiyle ifade edilen de budur.¹⁰

Yukarıda zikredilen âyetler dışında, bazı âyetlerin zakkuma dolaylı olarak atıf yaptığı belirtilmiştir. Taberî, Câsiye Sûresi’nde¹¹ Ebû Cehil ve

¹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XXI, 55.

² Duhân, 44/44.

³ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XXII, 43; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyan*, VIII, 355; Mekkî b. Ebî Talib, *el-Hidâye*, X, 6751-6753; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, VII, 260; Suyûtî, *ed-Dürü’l-Mensûr*, VII, 418.

⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, III, 824; İbn Vehb, *Tefsîru’l-Kur’ân Mine’l-Câmi’*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 2003, III, 54.

⁵ Duhân, 44/45.

⁶ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XXII, 43.

⁷ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XXII, 44. Ayrıca bkz. İbn ‘Atıyye, *el-Muharrer*, V, 76.

⁸ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XXII, 45. Ayrıca bkz. İbn ‘Atıyye, *el-Muharrer*, V, 76.

⁹ Duhân, 44/46: “Sıcak suyun kaynadığı gibi”

¹⁰ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XXII, 46.

¹¹ Câsiye, 45/9: “وَإِذَا عَلِمَ مِنْ آيَاتِنَا شَيْئًا اتَّخَذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ” : Âyetlerimizden bir şey öğrendiği zaman onları alaya alır. İşte onlar için rezil ve rüsvay kılıcı bir azap vardır.”

avanesinin zakkumla ilgili istihzâlarına bir gönderme olduğunu belirtmektedir.¹ İbn Abbas'ın, "غَسْلِينَ"²'in ne olduğunu bilmediğini ancak zakkum olduğu yönünde bir zannının bulunduğu nakledilmiştir.³ Hasanü'l-Basrî ve Said b. Cübeyr (ö. 94/713) "ضَرِيع"⁴ kelimesini zakkum olarak açıklamıştır.⁵ İbn Atıyye (ö.542/1147), Hasanü'l-Basrî'nin ve müfessirlerden bir topluluğun da bu kanaatte olduğunu; zira cehennem ehlinin darî'den başka yiyecekleri olmadığından bahseden âyetle⁶ cehennem ehlinin yiyeceğinin zakkum olduğundan bahseden âyetler beraber düşünüldüğünde bu sonuca varılması gerektiğini belirtmiştir.⁷ Keza cehennem ehlinin muhatap olacağı, boğazda takılıp kalan, yutulamayan yiyecek anlamındaki "طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ"⁸ de İbn Abbas ve Mücâhid'e göre zakkum ağacıdır.⁹ Hasanü'l-Basrî ve İbn Zeyd ise "مَعِيشَةً ضَنْكًا"¹⁰ ifadesini "zakkum, darî' ve gıslîn" şeklinde açıklamışlardır.¹¹

Said b. Cübeyr'den yapılan nakle göre, Hacc Sûresi 19. âyette¹² cehennem ehlinin zakkumu yedikten sonra içmeleri için başlarından aşağı boşaltılan kaynar sudan¹³; 20. âyette¹⁴ bu zakkum ziyafetinin sonucu iç organlarının ve derilerinin erimesinden; Kehf Sûresi 29. âyette¹⁵ ise

¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXII, 63.

² Hâkka, 69/36.

³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, X, 3372; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 217; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, VIII, 275.

⁴ Ğâşiye, 88/6: "لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ: Onlar için (cehennemde) darî'den başka bir taam yoktur."

⁵ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, X, 3421; Mekkî b. Ebî Talib, *el-Hidâye*, XII, 8221; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, 385.

⁶ Ğâşiye, 88/6.

⁷ İbn 'Atıyye, *el-Muharrer*, V, 473.

⁸ Müzzemmil, 73/13.

⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXIII, 691; el-Hâkim en-Neysabûrî, *el-Müstedrek*, IV, 636 (Hadîs no: 8757); Mekkî b. Ebî Talib, *el-Hidâye*, XII, 7798; Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, V, 170; Ayrıca bkz. İbn 'Atıyye, *el-Muharrer*, V, 389; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, VIII, 319.

¹⁰ Tâhâ, 20/124: "وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا...: Kim de benim zikrimden (Kur'ân'dan) yüz çevirirse, şüphesiz ona layık olan sıkıntılı bir geçimdir..."

¹¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan*, VI, 265; el-Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzil*, III, 279.

¹² Hacc, 22/19: "يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُسِهِمُ الْحَمِيمُ...: ...başlarına da kaynar sular dökülecektir."

¹³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, VIII, 2481.

¹⁴ Hacc, 22/20: "يَصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ: Bununla karınlarındaki (organlar) ve derileri eritilecektir."

¹⁵ Kehf, 18/29: "وَإِنْ يَسْتَعْجِلُوْا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوْهَ بِئْسَ الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا...: ...eğer onlar (susuzluktan) imdat dileyip yardım isterlerse, erimiş maden gibi yüzleri kavuran bir su ile yardım olunacaklardır. O ne fena içecektir! (O ateş) ne berbat bir dayanaktır!"

zakkumun üzerine içecekleri, maden eriyiği misali kaynar içecekten bahsedilmektedir.¹ Rahmân Sûresi'nde yer alan “يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ آِنٍ”² âyetinin de, ilâ nihâye devam edip hiç bitmeyecek “zakkum ↔ kaynar su” döngüsünü anlattığı söylenmiştir. Yani cehennem ehlinin açlıktan zakkuma saldırıp, içlerini kavuran bu taamı yedikten sonra ferahlamak gayesiyle içtikleri kaynar su, eriyik maden gibi fokurdayıp karınlarında ne var ne yok dışarı çıkaracaktır. Daha sonra tekrar acıkacak ve zakkum yiyecekler. Bu böyle sürüp gidecektir.³ Katâde'nin, Sâffat Sûresi'ndeki ilgili âyetlerle Rahmân Sûresi'nin yukarıda kaydedilen âyetini tefsir mahiyetinde beraberce okuduğu nakledilmiştir.⁴ Mülk Sûresi'nde cehennem ehlinin pişmanlığından bahseden âyetteki⁵ “أَصْحَابِ السَّعِيرِ” (cehennem ehli) ifadesi de bazılarınca “أَصْحَابِ الزَّقْمِ” (zakkum ehli/zakkum yiyecek olanlar) şeklinde anlaşılmalıdır.⁶ Cehennem ateşini ifade eden “سَقَرٌ”⁷ kelimesi de İbn Abbas'tan naklen ateşin en alt derekesi ve zakkum ağacının bulunduğu yer olarak tarif edilmiştir.⁸

II) Dirâyet Ağırlıklı Tefsirlerde “Zakkum”

Ehline malum olduğu üzere, Dirâyet Tefsiri adı altında zikredilen tefsirlerin de hemen hepsinde rivâyetlere yer verilmiştir. Bir açıdan bu tefsirlerin genel çerçevesini de elde bulunan rivâyetlerin oluşturduğunu söylemek mümkündür.⁹ Bir diğer açıdan rivâyetlerden müstağni kalamadıkları için bunlara salt dirâyet tefsiri değil dirâyet ağırlıklı tefsirler demenin daha doğru olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili rivâyetlere makalenin ilk bölümünde yer verildiği için bu bölümde incelenecek olan

¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan*, VI, 168; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, 155; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 21; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VI, 21.

² Rahman, 55/44: “Onlar, onunla kaynar su arasında dolaşıp dururlar.”

³ Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, IV, 202; Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 385.

Ayrıca bkz. İbn 'Atıyye, *el-Muharrer*, IV, 476; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 21.

⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 21.

⁵ Mülk, 67/10: “وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ: ‘Eğer dinleseydik ve akletseydik şu çilgın ateş ehli arasında olmazdık’ dediler.”

⁶ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 475.

⁷ Müddessir, 74/26-28: “(26) وَمَا أَذْرَاكَ مَا سَقَرٌ (27) لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ (28): *Onu sakar'a atacağım. Sen bilir misin 'sakar' nedir? (veya: Sakar'ın ne olduğunu sen nereden bileceksin!) O (sakar), hem geriye hiçbir şey bırakmaz (bütün bedeni helâk eder), hem de vazgeçmez (eski hale getirir ve tekrar tekrar azap eder).*”

⁸ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, VIII, 332.

⁹ Bkz. Gördük, Yunus Emre, “Tefsirde Muhteva-Metot İlişkisi Üzerine Kronotipolojik Bir Analiz Denemesi”, *DÜSBED*, S: XIII, s. 1-30.

tefsirlerde geçen rivâyetler tekrar edilmeyecektir. Özellikle lügavî tefsirler¹ ve ahkâm tefsirleri² başta olmak üzere dirâyet tefsiri cümlesinden sayılan pek çok tefsirde, zakkumla ilgili rivâyetlerin çizdiği çerçevenin dışında bir açılım sağlanmadığı söylenebilir. Bununla birlikte bazı tefsirlerde/eserlerde özgün sayılabilecek yorumlara rastlanmaktadır.

II. a) Dirâyet Ağırlıklı Klasik Eserlerde Yer Alan Bazı Özgün Yorumlar

a. a) İbn Kuteybe (ö. 276/889) meşhur eseri *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*'da, farklı âyetlerde cehennem ehlinin yegâne yemeği olarak bahsedilen "غَسْلِينَ", "ضَرِيعٍ" ve "زَقُومٍ"-un her birinin, farklı cehennem derekelerinde bulunan taamlar olduğunu belirterek zahiren çelişkiymiş gibi görünen ifadeler arasındaki müşkili giderir. Ona göre, cennette dereceler olduğu gibi cehennemde de derekeler mevcuttur. Dolayısıyla cehennem belli bir derekesinde sadece zakkum vardır ve bu durum başka bir derekede başka bir cehennem taamının bulunmasına mani teşkil etmez.³ Farklı âyetler, adeta cehennemde çekilen farklı azaplarla ilgili farklı sahnelerden bahsetmektedir. Müellif, müşriklerin "Cehennem ateşinde nasıl ağaç yetişir?" şeklindeki istihzalarıyla ilgili de; "darî" ve "zakkum"un ateşten veyahut ateşin zarar vermeyeceği bir cevherden yaratılmış iki ağaç olduğunu ifade eder. Şayet cehennem tasvirlerinde bahsedilen zincirler (سلاسل)⁴, boyunduruklar (أَغْلَال)⁵, prangalar (أَنْكَالًا)⁶, akrepler ve yılanlar bizim bildiğimiz şekilde olsaydı hiç biri ateşte sağlam/canlı kalmaz eriyip giderdi. Bu gibi âyetlerde Allah kendi katındaki gaybî şeyleri, bizim bildiğimiz şahit olduğumuz şeylerle sembolize edip açıklamaktadır. Cennetin ağaçları, meyveleri, döşekleri ve bütün unsurları için de aynı dil geçerlidir. Sembolik anlatımlarda isimler aynı ancak mânalar farklı olur.⁷

¹ Bazı örnekler için bkz.: Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, Dâru'l-Misriyye, Mısır, trz., II, 72, 126, 129; Ebû Cafer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1990, IV, 169; VI, 32, 411; a. mlf., *İ'râbu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, II, 277; III, 287; IV, 88; V, 131.

² Ahkâm tefsirlerinin bir kısmında saha itibarıyla zakkumdan hiç söz edilmemekte, bazılarında ise mevcut rivâyetler nakledilmekte, özellikle "الْفَجْر" kelimesinin "الْفَجْر" şeklinde okunması iznine binaen kiraat cevazı konusu ele alınmaktadır. Bazı örnekler için bkz.: Ahmed b. Ali el-Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1985, V, 30, 337; el-Kiyâ el-Herrâsi, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985, IV, 415; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003, IV, 118-119.

³ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, trz., I, 48-49.

⁴ Mümin, 40/71; İnsan, 76/4.

⁵ A'râf, 7/71; Ra'd, 13/5; Sebe, 34/33; Yâsin, 36/8; Mümin, 40/71; İnsan, 76/4.

⁶ Müzzemmil, 73/12.

⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, I, 49.

a. b) Konuyla ilgili akla gelen sorulardan biri, zakkumun neden lanetlenmiş bir ağaç olduğudur. Zira Allah'ın her yarattığı şeyde bir hikmet ve güzellik vardır. İmam Mâturîdî'nin (ö. 333/944) naklinde Hasanü'l-Basrî, zakkumla cehennem ehline lanet edildiği için onun "المُعُونَةُ" diye isimlendirildiğini belirtir. Yani bu, aslında ağacın değil onunla azap edilen kâfirlerin sıfatıdır; tıpkı gündüze "مبصرًا"¹ dendiği gibi. Oysa gören gündüz değil, gündüzün aydınlığında insanlardır.²

Zakkumla azap edilen cehennem ehli, bir türlü susuzluğu geçmeyen hasta develer gibi ebediyen ne doycak ne de suya kanabileceklerdir. Dahası zakkum ve üzerine içilecek hamîm, cehennem ehlinin açlık ve susuzluğunu gidermek şöyle dursun aksine ziyadeleştirecektir.³ Mâturîdî'nin dikkat çektiği diğer bir husus, zakkumun "طَعَامُ الْأَثِيمِ" oluşudur. Ona göre bu ifade mutlak değildir ve kâfirler kastedilmektedir. İman ve tâat sahibi olan kimseler hatta büyük günah işlemiş de olsalar buradaki "الْأَثِيمِ" kapsamına girmezler.⁴ Mâturîdî, İbn Kuteybe'yi takiben farklı âyetlerde cehennem ehlinin yegâne taamı olduğundan bahsedilen "غَسْلِينَ", "ضَرِيعٍ" ve "زَقُومٍ"-un her birinin, farklı cehennem derekelerindeki tek taam olduğunu belirtir. Aksi halde âyetler arasında ihtilaf olacaktır⁵ ki Kur'ân bundan münezzehtir.⁶

a. c) el-Mâverdî (ö. 450/159) zakkumun Araplar tarafından daha evvel bilinen, dünya ağaçlarından biri olup olmadığıyla ilgili iki görüşün olduğunu belirtir. Bunların ilkinde göre zakkum bilinen dünya ağaçlarından biridir. Kimileri onu, Tihâme bölgesinde yetişen çok acı ve ağaçların en habîsi şeklinde, kimileri öldürücü olan bitkilerin tümü şeklinde açıklamıştır. İkinci görüş ise Kur'ân'da bahsedilen zakkumun dünyadaki ağaçlar arasında bilinen bir ağaç olmadığı şeklindedir. Zira ondan bahseden âyetler nâzil olduğu zaman Kureyş kâfirleri, "Biz bu ağacı bilmiyoruz!" demişlerdi. Zakkumun, Berberî dilinde hurma ve kaymak anlamına geldiği belirtilmiştir. Daha önce bahsedildiği üzere Ebû Cehil ve avânesinin yaptığı istihzâ da kelimenin bu anlamına vurgudur.⁷

¹ Yûnus, 10/67; Neml, 27/86; Gâfir, 40/61. "مبصر : Gören"

² Ebû Mansur el-Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, VII, 74.

³ Mâturîdî, *Te'vilât*, IX, 498-499.

⁴ Mâturîdî, *Te'vilât*, IX, 210.

⁵ Bkz. Nisâ, 4/82.

⁶ Mâturîdî, *Te'vilât*, X, 186.

⁷ Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trz., V, 51.

a. d) Zemahşerî (ö. 538/1143), ağacın ateşte varlığını sürdüremeyeceği ve yanıp gideceği şeklindeki istihzâlara cevaben bazı maddelerin ateşte yanmadığının bilindiğini belirterek karşı delil getirir. Ona göre, Türk beldelerinde yaşayan bir hayvancık olan "Semendel" in¹ tüylerinden yapılan mendiller kirlendiği zaman ateşe atılmakta, ateş kiri götürürken mendil yanmamaktadır. Keza devekuşu bazen bir köz parçasını, bazen aşırı sıcaktan köz gibi kızarmış demir parçalarını yutmakta ama zarar görmemektedir. Dahası Allah her ağaçta ateş yaratmıştır fakat bu ateş o ağaçlara zarar vermez. O halde ateşin içinde yaratılan ağacın da inkâr edilmemesi gerekir!² Müellif, Mâturîdî'nin de belirttiği gibi "المُعَوَّةُ" sıfatının mecâzî olarak ağaca izâfe edildiğine, hakikatte ise ondan yemeye mahkûm olanların sıfatı olduğuna dikkat çeker. Zira ağacın günahı veya lanete uğraması için başka bir sebep yoktur.³ Cehennem ehli, kendileri için takdir edilmiş mekânda zakkumu yedikten sonra kendi derekelerine geri dönecektir. Yani hem zakkumu yedikleri ve hem de sonrasında döndürülecekleri yer cehennem içindedir; "ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعُهُمْ إِلَى الْجَحِيمِ" âyeti bunu ifade etmektedir.⁵

Zemahşerî, "الأَيْمِ" in çok günah işleyen fâcir anlamında olduğunu belirtir. Ayrıca "طَعَامُ الْفَاجِرِ" âyetinin "طَعَامُ الْإَيْمِ" şeklinde okunmasına izin verilmiş olmasından hareketle Kur'ân'da bir kelimeyi aynı mânaya gelen başka bir kelimeyle okumanın câiz olduğunu savunur. İmam Ebû Hanîfe'nin namazda kıraatin belirli şartlar altında Farsça yapılabileceğine dâir fetvâsını da delil gösterir.⁶ Bu arada ona göre de "غَسَلِينَ", "ضَرِيْعٍ" ve "زُقُومٍ" aynı şeyi değil, cehennemdeki farklı derekelerindeki farklı taamları ifade etmektedir.⁷ En-Nesefî'nin (ö. 710/1310) tefsirine bakıldığında Zemahşerî'nin "zakkum"

¹ Semendel, klasik lügatlarda "ateşte yanmayan hatta her yaşlandığında kendini ateşe atıp gençleşen bir Hint kuşu" olarak tarif edilmiştir. [Bkz. el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğâ*, XIII, 110; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 348; Ebî Tâhir Muhammed el-Fîrûzabâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2005, s. 1016.] Modern sözlüklerdeki tanımı ise, "sürüngen cinsinin amfibiyum (hem suda hem karada yaşayabilen) sınıfından, küçük ve genellikle kertenkeleye benzer bir hayvan" şeklindedir. [Bkz. Ahmed Muhtar Abdulhamid, *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 2008, II, 1114.] Söz konusu sürüngen Türkçe'de "Semender" olarak bilinmektedir.

² Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâfu an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1985, II, 675.

³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 676.

⁴ Sâffat, 37/68: "Daha sonra dönüşleri de şüphesiz ki cehennemdedir."

⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 47.

⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 281.

⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 743.

ile ilgili söylediklerinin neredeyse tamamının harfiyen tekrar edilmiş olduğu görülmektedir.¹

a. e) er-Râzî (ö.606/1209) ateş içinde ağacın bulunamayacağına dair itiraza ilişkin, cehennemde görevli zebanilerin de ateşten etkilenmediğini, dolayısıyla Allah men ederse ateşin zakkum ağacını da yakmayacağını söyler.² “غَسِيلِينَ”, “ضَرِيعَ” ve “زَقُومَ”-un farklı derekelerin taamı olduğu görüşüne Râzî de katılır.³ Mu'tezilî âlimlerin “طَعَامُ الْأَنْثِيمِ”⁴ âyetine binâen bütün günahkâr fâsıkların zakkumdan yiyeceğini iddia ettiklerini ifade eden Râzî, âyette kastedilenin kâfirler olduğunu belirtir. Zira müfred bir kelimeye harf-i tarif dâhil olduğu zaman -genel olarak- daha önce zikredilen ifadeye hasredilmiş olur ve umum ifade etmez. Burada daha önce zikredilen ise kâfirdir, o halde “الْأَنْثِيمِ”-den maksud günahkâr müminler değil kâfirlerdir.⁵

a. f) Necmüddîn ed-Dâye (ö. 654/1256), Sâffat Sûresi 62-67. âyetlerinin işaretiyle: “Bu dünyadaki amelleri, şeytanların sıfatları gibi kabîh olan kimselerin varacakları yer de ebedî cehennem olacaktır” şeklinde ifade edilebilecek bir yorum yapar.⁶ Ona göre “الْأَنْثِيمِ” kelimesinde, hevâ putuna tapan ve hırs ağacını eken kişiye işaret vardır. O ağaç dünyada, nefsanî lezzetlerden oluşan şehvet meyvelerini verir. Âhirette ise sahibine zakkum olur.⁷ Ed-Dâye'nin eksik kalan eserini itmâm eden 'Alâü'd-Devle es-Simnânî (ö. 737/1336) de Vâkıa Sûresi 52-56. âyetleri benzer bir şekilde ele almıştır. Ona göre cehennem ehli habîs kelimeleri, habîs beşeriyet toprağına yine habîs kuvvelerini kullanarak fiilen ekmişlerdir. Şehvet ateşiyle ısınmış olan öz sularını, şüphe çöllerinde susayan develer gibi olan hayvânî kuvveleriyle içeceklerdir. Şiddetli susuzlukları ise zikir pınarlarından ve ilâhî feyizlerden mahrum olmaları sebebiyledir. O halde çektikleri azap, kesb âlemi olan

¹ Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, 1998, II, 265-266; III, 126, 294.

² Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru İhyai't-Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998, XXVI, 336-337.

³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXI, 140.

⁴ Duhân, 44/44.

⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVII, 664.

⁶ Necmüddîn ed-Dâye / 'Alâü'd-Devle es-Simnânî, *et-Te'vîlatü'n-Necmiyye ('Aynu'l-Hayât)*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, V, 164-165. (ed-Dâye'nin başladığı bu tefsiri es-Simnânî tamamlamıştır. Tam adı, *Bahru'l-Hakâik ve'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ân ve's-Seb'î'l-Mesânî'*dir. Künyesi verilen eserin ilk 5 cildi “*et-Te'vîlatü'n-Necmiyye*” 6. cildi ise “*Aynu'l-Hayât*” adıyla basılmıştır. Bu son cilt, es-Simnânî tarafından yazılan kısımdır. Eserin tamamının aynı isimle zikredilmesi daha uygun görünmektedir.)

⁷ Ed-Dâye/es-Simnânî, *et-Te'vîlatü'n-Necmiyye*, V, 317.

dünyada kendileri için hazırladıkları şeydir ve âhirette onun karşılığını göreceklerdir.¹

a. g) Âyetlerin klasik tefsirini sâir tefsirlerdeki gibi yaparak mevcut rivâyetlerden de istifade eden İbn Acîbe (ö.1224/1809), zakkum ağacının sûretâ dünya ağaçları gibi olduğunu ancak ateşten yaratıldığını söyler. İşârî yorum boyutuyla da zakkumun aynı zamanda mâsiyet ağacı olduğuna dikkat çeker. Ondan yiyenlerin, yani günahkârların karınlarında fokurdayarak kaynayacak ve Allah'a vâsıl olmalarına engel teşkil edecektir. Müellif bu sadette, "demişlerdir ki" kaydıyla, "Kim haram yerse Allah'a isyan etmiş olur. İster severek ister kerâhetle yesin. Kim de helâl yerse Allah'a itaat etmiş olur. İster severek yesin ister kerâhetle" şeklinde bir nakil de yapmaktadır.²

Görebildiğimiz kadarıyla, eserlerinde işârî yorumlama yöntemini kullanan bazı müfessirler dâhil olmak üzere; el-Kuşeyrî (ö. 465/1073)³, el-Kurtubî (ö.671/1273)⁴, el-Beydâvî (ö.685/1286)⁵, Ebû Hayyan (ö.745/1345)⁶, en-Neysâbûrî (ö. 850/1447)⁷, es-Seâlebî (ö.875/1470)⁸, el-Bikâ'î (ö.885/1480)⁹, Molla Gürânî (ö. 893/1488)¹⁰, Ebû's-Suûd (ö. 982/1574)¹¹, en-Nahcivânî (ö. 920/1515)¹², el-Bursevî (ö. 1127/1715)¹³, el-Âlûsî (ö.

¹ Ed-Dâye/es-Simnânî, *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*, VI, 81-82.

² Ebu'l-Abbas Ahmed İbn 'Acîbe, *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, Kâhire, 1997, V, 294.

³ Abdülkerim b. Havâzin el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, el-Hey'etü'l-Misriyyetî'l-Âmmetî li'l-Kıtab, Mısır, 1981, II, 356; III, 234, 386, 521, 721.

⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, Kahire, 1964, X, 282-283; XV, 85-88; XVI, 148-150; XVII, 214.

⁵ el-Kâdî Nâsiruddîn el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1997, III, 260; V, 11-12, 103.

⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîd fî't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999, VII, 75-76; IX, 86-107, 394-408; X, 86-87.

⁷ Nizâmüddin el-Hasan b. Muhammed el-Kummî en-Neysâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, V, 550-565; VI, 100-106; 242.

⁸ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed es-Seâlebî, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1997, III, 483; V, 32; 201-202, 504, 582.

⁹ Ebu'l-Hasan Burhanüddin el-Bikâ'î, *Nazmu'd-Dürrer fî Tenâsübî'l-Âyâtî ve's-Suver*, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, Kâhire, trz., XI, 459; XVI, 238-243; XVIII, 43-44, 216-230.

¹⁰ Molla Gürânî, *Gâyetü'l-Emânî fî Tefsîri'l-Kelâmî'r-Rabbânî*, Sakarya Üni. SBE, 2007, s. 378, 457.

¹¹ Ebû's-Suûd el-İmâdî, *İrşâdu Akli's-Selîm İlâ Mezâye'l-Kitabî'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, trz., VII, 193-194; VIII, 65, 196, 202.

¹² Baba Ni'metullah en-Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye*, Dâru Rükâbî, Mısır, 1999, I, 457; II, 216; 310-311, 382.

¹³ İsmail Hakkî el-Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trz., V, 178; VII, 464-465; VIII, 426-428; IX, 329-330.

1270/1854)¹, Elmalılı Hamdi (ö. 1942), İbn Âşur (ö. 1973)² gibi birçok bilgin, rivâyet ve dirâyet açısından yukarıda zikredilenlerden pek farklı bir şey söylememişlerdir. Dolayısıyla sözü fazla uzatmamak için verilen örneklerle iktifa edilecektir.

II. b) Son Dönem Tefsir ve Meâllerde Yer Alan Farklı Yorum Örnekleri

Makalenin bu bölümünde bazı örnek eserler üzerinden son dönem tefsir ve meallerde yer alan farklı yorumlara yer verilecektir. Kökeni her ne kadar çok daha eskilere götürülse de Tantavî Cevherî yazdığı geniş hacimli eser ile bilimsel tefsirin en büyük temsilcisi kabul edilmektedir. İlk yorum örneği onun bakış açısını ortaya koyacaktır. Ardından Muhammed Esed'in konuya yaklaşımında, akılcılığın ve lafzı mecâza hamletme çabasının tipik bir örneği görülecektir. Tefsirini din eğitimi merkezli bir bakış açısıyla telif eden Bayraktar Bayraklı'nın kısmen psikolojik tahliller içeren açıklaması bir diğer örnektir. Dördüncü sırada eserini "işârî meâl" diye takdim eden Ahmed Hulûsî'nin söz konusu âyetlerden çıkarmaya gayret ettiği işâretler ve sembolik mesajlara bakılacaktır. Son olarak da yazar ismi belirtilmeyen bir internet makalesine, çağdaş insanın Kur'ân'a yaklaşımıyla ilgili aşırı uç bir örnek olduğu için değinilecektir.

b. a) Tantavî Cevherî (ö. 1940) Dâru'l-'ulûm'da öğrenciyken bir gün hocasının yerine öğrencilere ders anlattığını, "الحويير الصخرى/amyant"³ denen maddeyi ders esnasında 20 dakika civarı ateşte beklettiğini ancak bu maddenin yanmadığını, aksine ateşte nezafetinin arttığını ifade eder. Bundandır ki hem Mısır hem de diğer devletlerde itfaiyeciler bu maddeden yapılan elbiseler giymektedir. Bu madde aynen normal ipek ve pamuk gibi kullanılabilir. Arzda ve daha başka âlemlerde kim bilir ne acayip harikalar vardır. Arz ateşle doludur, üzerinde yaşadığımız yerkabuğu ise ondan etkilenmemektedir. Hiçbir ağaç veya taş yoktur ki bünyesinde ateş barındırmasın. Ateş söndürücü diye bildiğimiz suyun kendisi bile yakıcı bir maddedir; yaklaşık 8/9'u süratle tutuşup yanan bir madde olan oksijen, 1/9'u ise hidrojen ibarettir.⁴ Dünyamız ateş, suyumuz ateştir.

¹ Şihabuddin Mahmud b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, XII, 92-94; XIII, 109, 130-135; XIV, 145-146, 160-161.

² Muhammed et-Tâhir İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr Dâru't-Tûnusiyye*, Tunus, 1984, XV, 147-148; XXIII, 121-126; XXV, 314-315; XXVII, 310-311.

³ Yanma ve erimeye dayanıklı, lifli bir mâdenî madde; amyant, asbest, dağ keteni veya yeşil taş pamuğu. Bkz. Ahmed Muhtar, *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Muâsira*, I, 470; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul, 1995, s.157.

⁴ Müellifin yaptığı bu açıklama kimyadaki "sabit oranlar yas.a.s." itibariyledir. Bu yasaya göre, bir bileşiğin bütün örnekleri aynı bileşime sahiptir, yani bileşenler kütlece sabit bir

Ağaçlarımız, taşlarımız ateşle doludur. Yaşadığımız bu âlem ateşle hemhâl ve karışıktır.¹

Cevherî'nin kendi çağdaşlarına ve sonrasına tesir ettiği görülmektedir. Bu cümleden olarak Mustafa el-Merâğî (ö.1945) de dünyada ateşten etkilenmeyen birçok şeyin bulunduğunu belirtmiş ve Tantavî Cevherî'nin ateşte yanmayan amyant maddesiyle ilgili ifadelerini neredeyse aynen alıntılamıştır. Bu şekilde yaşadığımız bu âlemin ateşle hemhâl ve karışık olduğunu ifadeyle, cehennemde mevcut olduğu bildirilen zakkum ağacının akıldan uzak bir şey olmadığını teyit etmiştir.²

b. b) Muhammed Esed (ö. 1992) zakkumu, ölümcül meyve ağacı olarak ifade eder. Ona göre, İsrâ Sûresi'ndeki anlam akışı içindeki ağaç, açıkça cehennemden kendisini simgelemekte ve bu yüzden "lanetli" sıfatıyla anılmaktadır.³ Kur'ân'ın "cehennem" olarak tanımladığı öteki dünya azabı, kişinin yeryüzünde işlediği kötülüklerin meyvesinden yani organik sonucundan başka bir şey değildir.⁴ Esed, Duhân Sûresi'ndeki "كَغَلِي الْحَمِيمِ" âyetine de "Tıpkı kabaran, yakıcı ümitsizlik gibi" şeklinde mecâzî bir anlam hamletmiştir.⁵

b. c) Telif etmiş olduğu tefsirde din eğitimini merkeze alan Bayraktar Bayraklı, zakkum ağacının tomurcukları veya meyvelerinin şeytanların başına benzetilmesini şöyle açıklar: Burada kastedilen insânî ve cinnî şeytanlardır. Zakkum ağacı manevî bakımdan, insanların şeytânî olanlarının beynine; maddî/şekli anlamda ise cinlerden oluşan şeytanların başına benzemektedir. Bu temsili bir ifadedir; beynini çalıştırmayan, kötü tuzaklar kuran, kötü düşünceler üreten, nefesine tapan ve hevâsının peşinde koşanların beynini ve gıdasını temsil etmektedir. Bu dünyada şeytani fikirler üreten ve şirk koşan insanlar, o zakkum ağacının meyveleri ile

oranda birleşirler. Su bir oksijen ve iki hidrojen atomundan oluşmaktadır. Oksijenin molekül ağırlığı (kütle numarası) 16 ve hidrojen molekül ağırlığı 1 olduğu için suyun toplam molekül ağırlığı 18'dir. Buna göre bir su molekülünün ağırlıkça 1/9'unu hidrojen, 8/9'unu ise oksijen oluşturmaktadır. Bkz. Tahsin Uyar-Serpil Aksoy, *Genel Kimya İlkeleri ve Modern Uygulamaları*, Palme Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 35.

¹ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 1928, IX, 74.

² Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 1946, XV, 67.

³ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı: Meâl-Tefsir*, İşâret Yayınları, İstanbul, 1996, II, 572.

⁴ Esed, *Kur'ân Mesajı*, II, 913.

⁵ Esed, *Kur'ân Mesajı*, III, 1015.

beslenecektir.¹ Bayraklı, zakkumun karınlarda maden eriyiği gibi kaynaması hakkında da şunları ifade eder:

“Böyle bir ceza niçin verilmektedir? Bize göre, bunun cevabını verebilmek için “أشج” kelimesine bakmamız gerekiyor. “Esîm” denen günahkâr insanlar, nefislerinde günah niyetini kaynatıyorlar ve onu gönül ile beyne akıtıp onları çalışmaz hale getiriyorlar. Nefislerinde inkâr ve şirki kaynatanlara, insan karnında kaynayacak olan zakkum ağacının yiyeceği, gıda olarak verilecektir. Demek ki insan, bu dünyada iç âleminde ne kaynatıyorsa, âhirette de içinde ona layık olan şey kaynayacaktır... Onlar insanlıkta zakkum ağacını dikmiş, köklerinin, beyin ve gönüllerinin uzamasını temin etmiş ve lanetlenen işler yapmışlardı. İşte onların bu yaptıkları, âhirette taşınıp önelerine konacaktır. Yüce Allah’ın bu anlatım şeklinin caydırıcı özelliği vardır. Eğitime de insanların iç âlemine zakkum, lânetlenmiş ağaç yerine, ilâhî nurun ağacını dikmeyi amaç olarak tayin etmektedir. Bütün din eğitimi faaliyetleri, insanları zakkum, lânetlenmiş ağacı gıda edinmekten kurtarmaya yönelik olmalıdır.”²

b. d) “Kur’ân-ı Kerîm Çözümü” adını verdiği çalışmasını bir nevi “işârî meâl”³, “kendisine bahşedilmiş bir bakış açısından Kur’ân’a açılan bir pencere”, hatta “bu pencereden görülenlerin bir kısmı”⁴ olarak tanımlayan Ahmed Hulûsî; zakkumu bedenî yaşam, bedensel arzu ve istekler şeklinde yorumlamaktadır. Örneğin Sâffat Sûresi 62-68. âyetlerin meâli şöyledir:

“Nüzûl itibariyle bu mu hayırlıdır yoksa zakkum ağacı (kişinin bedeni) mı (Buraya kadar kişinin hakikatine imanla açığa çıkardığı esma kuvvelerinin yaşatacağı cennet halinden bahsedilmişken; şimdi de kişiye cehennemî yaşatacak, kendini beden kabul etmesi sonucu yalnızca bedeni zevklere dönük yaşamasının sonuçları, benzetmelerle anlatılmaya başlanmıştır). Doğrusu biz onu (zakkum ağacını/bedeni) zalimler için bir sınav objesi kıldık (hakikatlerini mi hatırlayacaklar yoksa kendilerini beden kabul ederek mi yaşayacaklar). Muhakkak ki o, cehennemî (yanmayı oluşturan) kaynaktan oluşan bir ağaçtır (biyolojik bedendir). Onun (kendini yalnızca beden kabulünün) meyvesi, sanki şeytanların kafaları (bilincin içgüdüsel dürtüleri) gibidir. Muhakkak ki onlar (dünya yaşamı boyunca) ondan yerler ve ondan karınlarını doyururlar. Bunun sonucu onlara,

¹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2005, XVI, 144.

² Bayraklı, *Kur’an Tefsiri*, XVII, 424.

³ Ahmed Hulûsî, *Kur’ân-ı Kerîm Çözümü*, Kitsan, İstanbul, 2010, s. 8.

⁴ Ahmed Hulûsî, *Kur’ân-ı Kerîm Çözümü*, s. 8.

yapılarına işleyecek yakıcı su (benlik duygusu) vardır. Bundan sonra onların dönüş yerleri elbette cehennemdir."¹

Görüldüğü gibi yazar zakkumu, beden/bedenî hazlar; üzerine içilecek olan kaynar suyu da benlik duygusu olarak yorumlamaktadır. Söz konusu yeme içme durumu da dünya hayatında ortaya çıkmakta ancak sahibini cehenneme götürmektedir. Buna karşın zakkumun Duhân Sûresi 43-46. âyetlerindeki anlatımına verilen meâlde ise onun cehennemde yenilecek bir taam olarak tarif edildiği görülür: "Gerçek ki zakkum ağacı. Esîm'in (hakikatini inkâr edenin) yiyeceğidir. Erimiş maden gibidir; karınlarda kaynar. Kaynar suyun kaynaması gibî".² Bu çelişkili yaklaşımın ötesinde akla, madem zakkum sembolikse cehennemde yenecek "ضَرِيحٌ/darî"³in neden sembolik değil de "zehirli yırtıcı bir diken"³ olarak ele alındığı sorusu gelmektedir. Kısacası bu tarz bir yaklaşımın ne derece doğru olduğu bir yana kendi iç tutarlılığı açısından da insicamsız ve sıhhsiz olduğu görülmektedir.

b. e) Zakkumla ilgili oldukça tuhaf bir başka yorum da "www.kuranla.com" adlı internet sitesinde karşımıza çıkmaktadır. "Tefsir Hataları" başlığı altında ve yazar ismi tasrih edilmeksizin neşredilen uzun açıklamalar şu şekilde özetlenebilir: Tefsirlerin genel kanaati, zakkumun kâfirlere acı üstüne acı tattıracağı yönündedir. Oysa Allah insanlara azap etmemekte aksine onları arındırıp tertemiz yapmak istemektedir. "Fitne" kelimesi, ateş, saflaştırma, eksiltme, özü-aslı ortaya çıkarma gibi anlamlar içerir; "الْفِتْنَان", "sarraf" demektir. Cehennem ateşi de bir fitnedir ve günahla kirlenmiş olanları arındırır ve temizler. Yani cehennem arınma-saflaştırma yeridir, zakkum ise bu arınmayı sağlayan yiyecektir. Allah günahkârları zakkum ile iyileştirmektedir, saf ve arı özüne-aslına geri döndürmektedir. Örneğin zakkum, "günahkârların (أَثِيمٌ) yiyeceği" şeklinde tarif edilmektedir. "أَثِيمٌ" kelimesinin manası, "ağırlaşmış, kirlenmiş, karışmış" demektir. Zakkum, bir anlamda günah ve haramlarla mikrop kapmış hastaların yiyeceğidir. Günahkârlar karınlarını zakkumla doldurur üzerine de kaynar su içerler ve bu karışım erimiş madene benzer. Dolayısıyla âyetlerde adeta, "Biz âhirette haramla midelerini dolduranları ve günahla kirlenenleri zakkumla tedavi ediyoruz, siz de aşırı yeme-içmeyle dengenizi kaybeder hastalanırsanız bu reçeteyi uygulayıp kurtulun" mesajı verilmektedir.

¹ Ahmed Hulûsî, *Kur'ân-ı Kerîm Çözümü*, s. 499.

² Ahmed Hulûsî, *Kur'ân-ı Kerîm Çözümü*, s. 559 (Ayrıca bkz. s. 617).

³ Ahmed Hulûsî, *Kur'ân-ı Kerîm Çözümü*, s. 714.

Zakkumun yaraları hızla iyileştirdiği, egzama ve sedefe iyi geldiği, cinsel gücü artırdığı, şeker seviyesini düzenlediği, bağışıklık sistemini güçlendirdiği; AIDS, astım, sara, felç gibi hastalıklara iyi geldiği, ayrıca doğal bir böcek ilacı olduğu tespit edilmiştir. Zakkum akrep, arı vs. sokmalarına karşı etkilidir, idrar-ödem söktürücüdür, kalbi ve kasları daha fonksiyonel hale getirir, çeşitli deri hastalıklarına da iyi gelir. Dolayısıyla Kur'an'ın söz konusu âyetlerde sunduğu reçete, ehil ellerde ve dozajına uygun olmak şartıyla zakkum ile kaynar suyun buluşmasından ortaya şifanın çıkacağı şeklindedir. Ayrıca kaplıcalarda yerin altından çıkan kaynar sular erimiş madenleri de beraberinde yeryüzüne çıkarmaktadır. Maden zengini kaplıca sularının vücudu tedavi etmesi gibi, kaynar suyla birleşen zakkumun suyu çıkacak ve vücudu tedavi edecektir. Kur'an'da, "erimiş maden gibi" ifadesiyle bu kimyasal terkibe işaret edilmiş olabilir. Kısacası tefsircilerin zararlı bir bitki ve "kâfirlerin kötü yiyeceği" olarak tanımladığı zakkum, Kur'an'da şifa deposu olarak çok açık bir reçete halinde sunulmuştur. Lakin her konuda olduğu gibi bunda da yüzeysel bakış bu tür derin mânaları görmeye manidir.¹

Değerlendirme ve Sonuç

Kur'an-ı Kerim'de âhiret ahvâlinden bahseden âyetler müteşâbihattandır. Yani dünya hayatında deneyimlediğimiz hiçbir şeyle tam olarak anlaşılabilir ve açıklanabilir mümkün değildir. Bununla birlikte Yüce Allah, beyan ettiği hakikatleri insanların fehmine yakınlaştırmak için onların bildiği şeylerle tasvirler yapmıştır. Zira insanın düşünce/tasavvur dünyası, duyu organlarıyla deneyimleyip bildiği objelerden oluşmaktadır. Buna bağlı olarak daha önce görmediğimiz/bilmediğimiz bir şey anlatıldığı zaman onu ancak gördüğümüz, bildiğimiz eşyaya kıyas ederek, benzeterek tasavvur edebiliriz. Dolayısıyla Kur'an'ın muhatapları için zaten meçhul olan âhiret ahvâli, yine meçhul kavramlarla açıklanmış olsa bir anlam ifade etmeyecekti. Allah'ın eli (Fetih, 48/10), Rahmân'ın Arş'a istivâsı (Tâhâ, 20/5), cennet-cehennem tasvirleri gibi "zakkum ağacı" da meçhul olan bir hakikati, muhatapların malumu olan bir şeyle tasvir cümlesindedir. Bu durumda söz konusu ağacın dünyadaki ağaçlar cinsinden olduğunu değil cehenneme özgü ve mahiyetini bilmediğimiz bir ağacın, (kökünden ve tomurcuklarından da bahsedilen) "zakkum ağacı" şeklinde betimlenmesinden ibaret olduğunu düşünmek daha doğru olacaktır.

Bu meyanda, günümüzde "zakkum" diye anılan bitkinin (nerium oleander) Kur'an'ın nüzûl döneminde kastedilen zakkumla aynı bitki olup olmadığı bir yana; âyetlerde anlatılan cehennem zakkumunu dünya

¹ Bkz. "Tefsir hataları: Zakkum şifa mı azap mı? -1-" adlı ve "15/11/2013" tarihli yazı: (<http://www.kuranla.com/?p=1706>); erişim tarihi: 24/12/2016.

ağaçlardan biri olarak düşünmek, cehennem tasvir edilen dehşetine ve azabına uygun düşmemektedir. Her ne kadar zakkumun zehirli ve acı bir bitki olduğu bilinmekteyse de tasvirlerinden anladığımız kadarıyla cehennemde çekilecek azap yanında bu dünya bitkisinin acılığı veya zehri çok hafif ve basit kalacaktır. Makalenin baş tarafında zikredilen, "*Şayet zakkumdan bir katre yeryüzüne damlatılmış olsaydı bütün dünya ehlinin hayatını zehir ederdi. Peki, zakkumdan başka bir yiyeceği olmayan kimselerin hali nice olur?*" şeklindeki hadisten de bu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Arap kültüründe, kerih görerek yemek zorunda kalınan şey için kullanılan bir ifade olan zakkumun, cehennemde yenecek olan taam için istiâre yoluyla kullanılmış olması akla daha yatkın görünmektedir. Zakkumu dünya ağacı gibi düşünmek, "*cehennem ateşinde nasıl ağaç yetişir?!*" şeklinde yapılan inkâr ve istihzâ ise tasvir edilen bu cehennem ağacının fitne (sınama/imtihan) boyutudur.

Zakkum ağacı zaviyesinden tefsir literatürüne bakıldığı zaman, çerçeveyi genel itibariyle rivâyetlerin çizdiği söylenebilir. Süreç içerisinde dirâyet tefsiri cümlesinden sayılan pek çok tefsirde bu çerçevenin dışına pek çıkılmadığı görülmektedir. Lügavî ve fikhî tefsir müelliflerinin de ilgi alanları gereği zakkumun mahiyetine dair yorum çabası içinde olmadıkları anlaşılmaktadır. Sahâbe ve tâbîî müfessirlerden nakledilen "*ضَرَبِيع*", "*غَسْلِين*" ve "*زَقُوم*"-un aynı şey olduğuna dâir rivâyetlere mukabil İbn Kuteybe (ö. 276/889), bunların farklı cehennem tabakalarındaki farklı taamlar olduğunu ve tezat içermediğini belirtmiştir. Bu akıl dolu açıklama kendinden sonraki bütün müfessirleri etkilemiş görünmektedir. Keza İbn Kuteybe'nin zakkum ağacının cehennem ateşinde varlığını sürdürmesi meselesini, cehennem tasvirlerinde yer alan diğer eşyaya kıyaslayarak bu tür âyetlerde, Allah'ın kendi katındaki gaybî şeyleri bizim bildiğimiz ve şahit olduğumuz şeylerle sembolize edip açıkladığını belirtmesi de dikkate şâyandır. Ona göre cennetin tasvirlerinde de aynı dil geçerlidir. Sembolik anlatımlarda isimler aynı ancak mânalar farklı olur. Bu bakış açısı da sonraki tefsirlere yön verici olmuştur.

İncelediğimiz eserler çerçevesinde, zakkum konusundaki anlayışa katkı yapan ikinci şahsiyetin İmam Mâturîdî (ö. 333/944) olduğu görülmektedir. Onun, Hasan-ı'l-Basrî'den nakille "*المَلْعُونَةُ*" sıfatının aslında zakkumun değil onunla azap edilen kâfirlerin sıfatı olduğunu belirtmesi ve bunu örneklerle açıklaması sonraki müfessirleri de etkilemiş gibidir. Öte yandan "*طَعَامُ الْأَثِيم*" ile günahkâr müminlerin değil kâfirlerin kastedilmiş olması gerektiğine dair kelâmî yorumu da ehl-i sünnet çizgisinin yaklaşım

tarzının tipik bir yansımasıdır. Nitekim Şâfiî/Eş'arî olan er-Râzî de aynı noktayı vurgulamıştır.

Zemahşerî'nin (ö.538/1143), dünyada var olan çeşitli maddelerin ateşten etkilenmediğinden ve ateş içeren nesnelere örnekler vererek cehennemde de pek tabii zakkum ağacının yetişebileceğini teyit etmeye çalışması, Mu'tezile akılcılığının bir sonucu olsa gerektir. Aynı şekilde "الأثيم" in kâfir değil çok günah işleyen fâcir anlamında olduğunu belirtmesi de Mu'tezile'nin beş esasından biri olan "el-menziletü beyne'l-menziyeteyn" ile ilişkili görünmektedir. Şâfiî/Eş'arî olan er-Râzî (ö.606/1209) ise bir yandan cehennemde görevli zebanilerin ateşten etkilenmemesini örnek göstererek, Allah'ın emriyle zakkumun da ateşten etkilenmemesinin mümkün olduğunu söylemekte ve akılcılıktan ziyade teslimiyetçi bir yorum yapmakta; diğer yandan Mu'tezile'nin "طَعَامُ الْأَثِيمِ" âyetinin şumulüne bütün günahkâr fâsıkları katmalarına itiraz ederek âyette kastedilenin kâfirler olduğunu belirtmektedir. Sûfî müfessirlerden Necmüddîn ed-Dâye (ö. 654/1256) ise "الأثيم" kelimesinde, hevâ putuna tapan ve hırs ağacını eken kişiye işâret olduğu görüşündedir. O ağaç dünyada, nefsânî lezzetlerden oluşan şehvet meyvelerini verir, âhirette ise sahibine zakkum olur. Diğer sûfîlerin de zakkumun aynı zamanda mâsiyet ağacı olduğuna dikkat çektikleri, böylece geleneksel usulleri üzere insanın enfüsî âleminde var olan unsurlarla kıyas yoluna gittikleri görülmektedir.

Son döneme gelindiği zaman, yazılan tefsirlerin genelinde klasik tefsirlerdeki çizginin takip edildiği ve pek farklı bir açıklamanın yapılmadığı müşahede edilmektedir. Dikkat çekici örneklerin başında bilimsel tefsirin en meşhur temsilcisi olan Tantavî Cevherî'nin (ö. 1940) ateşte yanmayan amyant maddesinden verdiği örnek ve suyun moleküllerinin yakıcı-yanıcı elementlerden oluştuğunu ifade eden yorumu gelmektedir. Söz konusu yaklaşımda kendi dönemindeki pozitivizmin yoğun saldırısına karşı bilimsel izah çabası kendini göstermektedir. Muhammed Esed (ö. 1992) zakkumun sembolik olduğu ve dünyadaki kötü amellerin karşılığı olan cehennemi ifade ettiği kanaatindedir. Benzer bir sembolizmi, zakkumu bedenî yaşam, bedensel arzu ve istekler şeklinde anlayan Ahmed Hulûsî'nin yaklaşımında da görmek mümkündür. Esasen onun bu yaklaşımı ed-Dâye'nin sûfî yönelişine daha çok benzemekteyse de ne sûfîlerdeki ne de Esed'deki fikrî bütünlüğe sahiptir. Bayraklı'nın ilginç yorumu ise klasik, işârî, sembolik, psikolojik ve modern karışımı bir mahiyet taşıyor gibidir ancak açık söylemek gerekirse yazarın tam olarak ne ifade ettiği pek de anlaşılmamaktadır.

Zakkumla ilgili en tuhaf yorum ise "www.kuranla.com" adlı internet sitesinde rastladığımız yorumdur. İsmi belirtilmeyen yazar, tefsirlerde belirtilen genel kanaatin yanlış olduğunu, zakkumun kâfirlere azap vesilesi değil temizleyici olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Allah günahkârları zakkum ile iyileştirmektedir! Günümüzde zakkum diye bilinen (nerium oleander) bitkinin tıbbî bazı faydalarından yola çıkarak bütün rivâyet kaynaklarını ve tefsir literatürünü hiçe sayan bu yaklaşım, ifrat ve sapmanın boyutlarını göstermesi açısından önemlidir. Cehennemde bir ağaç olan zakkumun, dünyada bilinen zakkumla birebir aynıleştirilmesi bir yana; başta ayet ve hadislerin sarîh beyanatı olmak üzere seleften gelen bütün rivâyetler adeta by-pass edilerek zakkumun dehşetli bir azap vesilesi olduğu inkâr edilmektedir. Kur'ân'da söz edilen şeyler üzerine araştırma yapmanın meşru oluşunun, kimseye böyle bir keyfîlik, başına buyruklu ve inkâr hakkı vermeyeceği aşîkârdır.

Netice itibarıyla zakkum adı verilen acı-zehirli bir ağacın Kur'ân'ın muhatabı olan Araplar -en azından bir kısmı- tarafından bilindiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bizim için gaybî olan uhrevî unsurların, dünya hayatında bilinen şeylerle sembolize edilerek anlatıldığı hatırdan çıkarılmamalıdır. Yani zakkumun bir ağaç olduğu malum ancak nasıl bir ağaç olduğu meçhuldür. Bu bakımdan Kur'ân'da bahsedilen zakkum ağacı, müminler için her şeyden önce bir iman objesidir. Zira her şeye gücü yeten Allah'ın yaratmış olduğu cehennemde bir ağacın canlı kalacağını aklına sığdıramamak, esasen kudret-i ilahîyi itham ve zakkum ağacını peşinen -ve tam bir bilgi sahibi olunmadığı halde- dünya ağaçları gibi farz etmek olacaktır. O halde bir mümine düşen, zakkum ağacının varlığına gerektiği gibi iman edip mahiyetini nihâî olarak Allah'ın sonsuz ilim ve kudretine havale etmektir. Bu kanaatin ardından bazı tahmin, yorum ve değerlendirmelerin yapılması da elbette ki meşrûdur. "Zakkum Ağacı"nın küçük penceresinden tefsir literatürüne göz gezdirildiğinde, tipik yaklaşımları adım adım takip edebilmenin mümkün olduğu görülmektedir. Tefsirin asıl unsurunun rivâyetler olduğu bir kere daha teyit edilmekte, bununla birlikte aklî ve mantıkî sınırlar içinde kalan dirâyetin tefsire büyük katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. Bu arada sûflerin, tasavvuf meşrebi gereği insanın iç âlemini anlamaya/ıslaha dayalı çabaları; öte yandan pozitivistimin yoğun saldırısıyla meşbû zaman dilimi ve sonrasındaki bilimsel tefsir yaklaşımları dikkat çekicidir. Sembolik düzeyde ele alma bakımından "zakkum ağacı" diye bir cehennemî unsuru yok sayıp, bununla kastedilenin cehennem ta kendisi olduğu kanaatine varmak şeklindeki ifrat hakikaten ibret vericidir. Daha ibret verici olan ise bazı bilimsel/tıbbî bulguların sağlamasını yapma adına âyetlerin sarîh anlamlarını inkâra kadar giden yaklaşımların var olduğunu görmektir.

Kaynakça

- Abdürrezzak es-San'ânî, İbn Hümam Ebû Bekir el-Himyerî el-Yemânî (ö.211/826), *Tefsîru Abdırrezzak*, I-III, thk. Mahmud Muhammed Abduh, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh İbn Muhammed b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî (ö. 241/855), *Müsned*, I-XLV, thk. Şuayb el-Arnaût/Âdil Mürşid vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001.
- Ahmed Hulûsî, *Allah İlminden Yansımalarla Kur'ân-ı Kerîm Çözümü*, Kitsan, İstanbul 2010.
- Ahmed Muhtar Abdulhamid Ömer, *Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, I-IV, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 2008.
- Âlûsî, Şihabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, I-XVI, thk. Ali Abdülbari Atıyye, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, I-XXI, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2001-2007.
- Baytop, Turhan, *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi: Geçmişte ve Bugün*, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul, 1999.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (ö. 516/1122), *Me'âlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1998.
- Beydâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn Ebî Sa'îd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî (ö. 685/1286), *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl (Tefsîru'l-Beydâvî)*, I-V, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, Dâru İhyâit-Türâs, Beyrut, 1418/1997.
- Bikâ'î, Ebu'l-Hasan Burhanüddin İbrahim b. Ömer b. Hasan er-Rubat b. Ali b. Ebû Bekir el-Hirbevî (ö. 885/1480), *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsübî'l-Âyâtî ve's-Suver*, I-XXII, Dâru'l-Kütübî'l-İslâmî, Kâhire trz.
- Buhârî, Ebû Abdillâh İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (ö. 256/870), *Sahihu'l-Buhârî*, I-IX, thk. Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır, Dâru Tavki'n-Necât, Beyrut, 2002.
- Bursevî, İsmail Hakkı b. Mustafâ el-İstanbulî el-Hanefî el-Halvetî (ö. 1127/1715), *Rûhu'l-Beyân*, I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut trz.
- Cassâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî (ö. 370/980), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-V, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Fârâbî (ö. 393/1003), *es-Sihâh Tâcu'l-Lugati ve Sihâhi'l-Arabiyye*, I-VI, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.
- Dâye, Necmüddîn (ö. 654/1256)/ es-Simnânî, 'Alâü'd-Devle (ö. 737/1336), *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye ('Aynu'l-Hayât)*, I-VI, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2009.
- Ebû Hayyân, Muhammed Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüddin el-Endelûsî (ö. 745/1345), *el-Bahru'l-Muhîr fî't-Tefsîr*, I-X, thk. Sıdkı Muhammed Cemil, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999.

- Ebû's-Suûd el-İmâdî, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa (ö. 982/1574), *İrşâdu Akli's-Selîm İlâ Mezâye'l-Kitabî'l-Kerîm*, I-IX, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut trz.
- Ebû Ya'lâ el-Mûsilî, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ b. Yahyâ b. İsa b. Hilâl et-Temîmî (ö. 307/919), *Müsnedu Ebî Ya'lâ*, I-XIII, thk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn, Dimaşk, 1404/1984.
- Esed, Muhammed (ö. 1992), *Kur'ân Mesajı: Meâl-Tefsir*, I-III, çev. Cahit Koçtak/Ahmet Ertürk, İşâret Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ezherî, Ebû Mansur, Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö. 370/980), *Tehzîbu'l-Luğâ*, I-VIII, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 2001.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad b. Abdillâh ed-Deylemî (ö. 207/823), *Me'âni'l-Kur'ân*, I-III, thk. Ahmed Yusuf Necatî/Muhammed Ali Neccar/Abdülfettah İsmail eş-Şelbî, Dâru'l-Misriyye, Mısır trz.
- Fîruzabâdî, Ebî Tâhir Muhammed b. Yakûb (ö. 817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005.
- Gördük, Yunus Emre, "Tefsirde Muhteva–Metot İlişkisi Üzerine Kronotipolojik Bir Analiz Denemesi", *DÜSBED (Dicle Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi)*, Yıl: 7, Sayı: 13, Nisan 2015, ss. 1-35.
- Hâkim en-Neysabûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdûye (ö. 405/1014), *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, I-IV, thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî el-Basrî (ö. 170/786), *Kitabu'l-Ayn*, I-VIII, thk. Mehdi el-Mahzumi/İbrahim es-Samrâî, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut trz.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh (ö. 543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-IV, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- İbn 'Acîbe, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Mehdi el-Hasanî el-Encerî el-Fâsî es-Sûfî (ö. 1224/1809), *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, I-V, thk. Ahmed Abdillâh el-Kureşî Ruslan, nşr.: Hasan Abbas Zeki, Kâhire, 1419/1997.
- İbn Âşur, Muhammed et-Tâhir et-Tûnusî (ö. 1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr (Tahrîru'l-Ma'na's-Sedîd ve Tenvîru'l-Akli'l-Cedîd min Tefsîri'l-Kitabî'l-Mecîd)*, XXX, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.
- İbn 'Atiyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdurrahman b. Temâm (ö. 542/1147), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, thk. Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî (ö. 327/939), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-X, thk. Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan, 1998.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdillâh b. Muhammed b. İbrahim b. Osman (ö. 235/849), *el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, I-VII, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409/1989.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed el-Kazvinî er-Râzî (ö. 395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğâ*, I-VI, thk. Abdüsselam Muhammed Hârun, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (ö. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân*, I-XVIII, thk. Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1988.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dimaşkî (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, Riyad, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sokr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1978.
- , *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, trz.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî (ö. 273/887), *Sünenu İbn Mâce*, I-II, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut trz.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn el-Ensârî er-Ruveyfâi el-İfrîkî (ö. 711/ 1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdir, Beyrut, 1992.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah el-Misrî el-Kureşî (ö. 197/813), *Tefsîru'l-Kur'ân Mine'l-Câmi'*, I-III, thk. Miklûş Mûrânî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2003.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh el-Hazrecî Şemsüddîn (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, thk. Ahmed el-Berdûnî/İbrâhin Atfîş, Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, Kahire, 1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin Ebû'l-Kâsım (ö. 465/ 1073), *Letâifü'l-İşârât*, I-III, thk. İbrahim Besyûnî, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitab, Mısır, 1981.
- Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (ö. 333/944), *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, I-X, thk. Mecdî Baslûm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 450/1059), *en-Nüket ve'l-Uyûn*, I-VI, thk. Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut trz.
- Mekkî b. Ebî Talib, Ebû Muhammed el-Kayrevânî el-Mâlikî (ö. 437/1045), *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi*, I-XIII, nşr.: Câmiatu's-Şârika: Külliyyetü's-Şeria ve Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Mecmûatu Buhûsi'l-Kitab ve's-Sünne, 2008.
- Merâğî, Ahmed Mustafa (ö. 1945), *Tefsîru'l-Merâğî*, I-XXX, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 1946.
- Mer'î b. Yûsuf b. Ahmed el-Keremî el-Hanbelî el-Makdisî (ö. 1033/1624), *Kalâidu'l-Mercân fî Beyâni'n-Nâsihi ve'l-Mensûhi fî'l-Kur'ân*, thk. Sami 'Atâ Hasan, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kuveyt trz.
- Molla Gürânî, Ahmed b. İsmâil Şihâbuddîn (ö. 893/1488), *Ğâyetü'l-Emânî fî Tefsîri'l-Kelâmi'r-Rabbânî*, thk. Muhammed Mustafa Göksu (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan İbn Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I-V, thk. Abdullah Mahmud Şehâte, Dâru İhyai't-Türâs, Beyrut 2001.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık, İstanbul, 1995.

- Mücâhid b. Cebr et-Tâbiî Ebu'l-Haccac el-Mekkî el-Kureşî el-Mahzûmî (ö. 104/722), *Tefsîru Mücâhid*, thk. Mahmud Abdüsselam Ebû'n-Nîl, Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, Mısır 1989.
- Nahcivânî, Baba Ni'metullah b. Mahmûd (ö. 920/1515), *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye*, I-II, Dâru Rükâbî, Mısır, 1999.
- Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yunus el-Muradî en-Nahvî (ö. 338/949), *Me'âni'l-Kur'ân*, I-VI, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1409/1990.
- , *İ'râbu'l-Kur'ân*, I-V, Haz.: Abdülmün'im Halil İbrahim, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001.
- Nesâî, el-İmam Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-XII, thk. Hasan Abdülmün'im Şelebî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2001.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfızuddîn (ö. 710/1310), *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I-III, thk. Yusuf Ali Bedîvî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrut, 1419/1998.
- Neysâbü'rî, Nizâmüddin el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî (ö. 850/1447), *Garâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*, I-VI, thk. Zekeriyya Umeyrat, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- Özkuyumcu, Nâdir, "İfrîkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara 2010, XXI, s. 515-516.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyin et-Teymî (ö. 606/1209), *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (ö. 427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002.
- Seâlebî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf (ö. 875/1470), *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, thk. Muhammed Ali Muavvid/Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1418/1997.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (ö. 373/ 973), *Bahru'l-Ulûm*, I-III, yy., trz.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Misriyyeti li'l-Âmme, Kâhire, 1974.
- , *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trz.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (ö. 310/922), *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I-XXIV, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000.
- Tantavî Cevherî (ö. 1940), *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-XXV, Matbaatu Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, Mısır, 1346/1928.
- Telli, Burak, "Kenzü's-Sıhhati'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmanıyye'de Bitki Adları", *Kesit Akademi Dergisi*, yıl: 1, sy. 1, Eylül 2015, ss. 96-116.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sevre (ö. 209/825), *el-Câmiu's-Sahîh (Sünenü Tirmizî)*, I-VI, thk. Beşşar 'Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1998.
- Uyar, Tahsin-Aksoy, Serpil, *Genel Kimya İlkeleri ve Modern Uygulamaları*, Palme Yayınclık, Ankara, 2005.

- Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysabûrî eş-Şâfiî (ö. 468/1076), *el-Vecîz fî Tefsîri Kitabi'l-Azîz*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem/Dâru's-Şamiye, Dimaşk/Beyrut, 1993.
- Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe (ö. 200/815), *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, I-II, thk. Hind Şelebî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî Ebu'l-Feyz Murtaza (ö. 1205/ 1790), *Tâcu'l-'Arûs*, I-XL, Dâru'l-Hidâye, trz.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1143), *el-Keşşâfu an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl*, I-IV, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1407/1985.